

Липов В.В.*доктор економ. наук, доцент,
Харківський національний економічний університет*

ГЕТЕРОГЕНІЗАЦІЯ СЕС І КОНЦЕПЦІЯ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ КОМПЛЕМЕНТАРНОСТІ

ГЕТЕРОГЕНИЗАЦИЯ СЭС И КОНЦЕПЦИЯ СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ КОМПЛЕМЕНТАРНОСТИ

HETEROGENISATION AND CONCEPTION OF STRUCTURAL AND FUNCTIONAL INSTITUTIONAL COMPLEMENTARITY

Розглянуто можливості та обмеження пояснення явища інституціональної гетерогенізації економічних систем в концепціях інституціональних матриць (ІМ), різноманіття варіантів капіталізму (КРВК), структурно-функціональної комплементарності соціально-економічних систем (СЕС). Показано, що телеологічність концепції ІМ обмежує варіанти економічного розвитку двома випадками, а гетерогенізації – строком існування та сферами (протилежні ІМ). Акцент КРВК на емпіричних методах дослідження призводить до втрати орієнтиру систематизації варіантів інституціональної взаємодії, можливості відокремлення інституціональної гетерогенізації як процесу конвергенції відмінних моделей капіталізму від дивергенції, як формування нових моделей. Розкрито переваги концепції структурно-функціональної комплементарності СЕС у визначенні сутності (поєднання в одній моделі інституціональних форм, що ґрунтуються на відмінних соціальних орієнтаціях ціннісних систем) і механізму (структурна та функціональна взаємодія елементів інституціональної архітектури СЕС) гетерогенізації.

Ключові слова: гетерогенізація, інститути інституціональна комплементарність, моделі капіталізму, соціально-економічні системи

Рассмотрены возможности и ограничения объяснения явления институциональной гетерогенизации социально-экономических систем (СЭС) в концепциях институциональных матриц (ИМ), разнообразия вариантов капитализма (КРВК), структурно-функциональной комплементарности СЭС. Показано, что телеологичность концепции ИМ ограничивает варианты экономического развития двумя случаями, а гетерогенизации - сроком существования и сферами (противоположные ИМ). Акцент КРВК на эмпирических методах исследования приводит к потере ориентира систематизации вариантов моделей капитализма, возможности отделения институциональной гетерогенизации как процесса конвергенции отличных моделей капитализма от дивергенции, как формирования новых моделей. Раскрыты преимущества концепции структурно-функциональной комплементарности СЭС в определении сущности (сочетание в одной модели институциональных форм, которые основываются на отличных социальных ориентациях ценностных систем) и механизма (структурное и функциональное взаимодействие элементов институциональной архитектуры СЭС) гетерогенизации.

Ключевые слова: гетерогенизация, институты, институциональная комплементарность, модели капитализма, социально-экономические системы

Possibilities and limitations of explaining of the phenomenon of the institutional heterogenization of the socio-economic systems (SES) in conceptions of institutional matrices (IM), variety of capitalism (VoC), structural-functional complementarity of SES are considered. It is shown that teleologitions of

conceptions of VoC for determinations of variants of economic development and heterogenizations are limiting by the term of existence and spheres (two opposite IM). As a results of the accent of VoC on the empiric methods of research it lose core reference-point of systematization of variants of models of capitalism and possibility of separation of institutional heterogenization, as process of convergence of different models of capitalism from divergence, as forming of new models. Advantages of conception of structural-functional complementarity of SES in determination of essence (combination in one model of institutional forms, which are based on the different social orientations of the valued systems) and mechanism (structural and functional co-operation of elements of institutional architectonics of SES) of heterogenization are exposed.

Key world: *heterogenization, institutions, institutional complementarity, models of capitalism, socio-economic systems.*

Вступ. Значні складнощі, пов'язані з розбудовою дієвої економічної системи в країнах, що виникли на пострадянському просторі, країнах Латинської Америки, Африки, кризові явища в розвинених економіках Заходу на фоні успіхів розвитку нових індустріальних країн Східної Азії стимулювали увагу до вивчення інституціональних засад функціонування економічних систем. Розвиток порівняльних інституціональних досліджень призводить до формування концепцій інституціональних матриць (ІМ), інституціональної архітекtonіки, різноманіття варіантів капіталізму (КРВК), соціальних систем інновації та виробництва (ССІВ). На вивчення відмінностей інституціонального устрою постфордистських моделей ринкового (РК), соціал-демократичного (СДК), публічного (ПК), мезокорпоративного (МК) капіталізму переорієнтується французька школа регуляції (ТР). Пошук відповіді на питання з чим пов'язані відмінності інституціонального устрою країн світу навіть в умовах глобалізації світової економіки зумовлює появу і швидке зростання інтересу дослідників до проблеми інституціональної комплементарності (ІК) економічних систем. Вона займає чи не центральне місце майже в усіх вказаних напрямках дослідження. Оборотною стороною ствердження розуміння комплементарної зумовленості інституціонального устрою економічних систем стає зростання уваги до випадків інституціональної гетерогенізації, поєднання інституціональних елементів, що належать до різних моделей економічного устрою. Дж. Кемпбел, досліджуючи інституціональну модель Данії відзначає, що в систему з традиційним домінуванням активної координації, властивій моделі СДК інтегруються елементи ліберальної англосаксонської моделі РК [1]. В центрі уваги дослідників виявляються країни Південної Європи та Японія. О. Моліна та М. Родес звертаються до вивчення наслідків гетерогенізації інституціональних структур Іспанії та Італії. Вчені стверджують, що, в супереч твердженням засновників КРВК, гетерогенізація інституціональних систем здатна забезпечити зростання їх ефективності [2]. А. Корелакіс у якості об'єктів дослідження процесів гетерогенізації вибирає Італію та Грецію [3]. С. Ройо досліджує механізми інтеграції в економічну систему Іспанії інститутів, що запозичені в англосаксонській моделі РК [4]. Позитивні та негативні наслідки інституціональної гібридизації в Японії 90-х рр., пов'язані зі значним запозиченням елементів моделі РК в центрі уваги Х. Міджиями [5]. Серед небагатьох праць, в яких досліджуються соціокультурні передумови гетерогенізації інституціональних систем варто відзначити дослідження М. Суслова [6]. Цим проблемам присвячено ряд робіт автора [7]. Симптоматично, що саме ті економіки, в яких в найбільшій мірі були відзначені процеси гетерогенізації інституціональних систем найбільш сильно постраждали від поточної хвилі світової фінансової кризи.

Мета роботи. Визначити передумови гетерогенізації, показати можливості та обмеженість концепцій ІМ, КРВК, ССІВ, ТР, запропонованої автором концепції ІК соціально-економічних систем (СЕС) у вивченні процесів інституціональної гетерогенізації.

Методи дослідження. В основу дослідження покладено діалектико-матеріалістичний підхід до пізнання дійсності (діалектика ціннісних передумов формування протилежних ІМ та інституціональної архітекtonіки в межах СЕС і моделей капіталізму). Методологічна база: якісний (аналіз впливу ціннісних основ господарювання на характер структурної комплементарності, формування інституціональної гетерогенізації та напруги), структурний (структурна комплементарність на різних рівнях СЕС та її зв'язок з гетерогенізацією інституціональних систем), діалектичний (діалектика комплементарних відносин на рівні базових інститутів СЕС, вплив гетерогенізації на механізми зняття протиріччя між протилежними засадничими орієнтаціями інституціональних форм). ІК і гетерогенність соціально-економічних систем розглядаються на мега- макро-, мезо-, мікро- та нано рівнях.

Результати дослідження. Варіанти концепції ІМ російських вчених С. Кирдіної та О. Безсонової можна вважати вдалою спробою використання традицій російської школи політекономії в практиці дослідження сучасних проблем інституціональних трансформацій. Проблема співвідношення

особистого і колективного інтересу в процесі господарчої діяльності людини узагальнюється до рівня протиставлення двох протилежних інституціональних матриць – індивідуалістичної, ринкової Західної та колективістської редистрибутивної Східної. Відповідно, в концепції С. Кирдіної, в межах кожної з них виділяються альтернативні групи базових ідеологічних, політичних та економічних інститутів - історично стійких й постійно відтворюваних соціальних відносин, що забезпечують інтегрованість різних типів суспільств [8, с. 264]. В своїй сукупності вони й формують ІМ – цілісну, засновану на ідеології субсидіарності або комунітарності інституціональну систему. Комплементарними вважаються базові інститути протилежної ІМ, у випадку, коли вони за певних обставин доповнюють дію базових, тим самим забезпечуючи дієспроможність інституціональної системи. Саме наявність комплементарних інститутів стає підставою гетерогенізації інституціональної системи. Історичними прикладами є період НЕПу в Радянському Союзі та антикризова політика Ф. Рузвельта в США періоду Великої депресії. По суті гетерогенізація інституціональних систем СРСР і США у цих випадках забезпечувала тимчасове зняття протиріч, що виникали в результаті надмірного акценту на індивідуалістичних або колективістських засадах суспільного відтворювального процесу, порушенні їх діалектичної єдності. Адже в умовах економічного способу господарювання, заснованого на розподілі та спеціалізації праці, що опосередковуються товарно-грошовими відносинами, він за визначенням має сумісно-розділений характер. Проблема у тому, що інституціональна гетерогенізація, як спосіб зняття діалектичного протиріччя в обох випадках не дала поштовху для подальшого розвитку і вдосконалення інституціональних систем у напрямку їх природної еволюції. НЕП у СРСР було перервано політикою прискореної колективізації та індустріалізації на засадах повної ліквідації приватної власності, а Новий курс в США - Другою світовою війною, і, в подальшому (через План Маршала), переспрямуванням надлишкових економічних потужностей на підтримку економічного відновлення країн Західної Європи. В контексті концепції С. Кирдіної такий вихід виявляється єдиною можливим, детермінованим приналежністю до певної ІМ. Відповідно, телеологічність концепції призводить до штучного обмеження варіантів економічного розвитку лише двома альтернативними випадками, а інституціональної гетерогенізації – обмеженим періодом часу, необхідним для встановлення нової інституціональної рівноваги в межах базових інститутів. До того ж запропонований підхід до розуміння інституціональної комплементарності обмежується лише співвідношенням інститутів протилежних інституціональних матриць, характер взаємодії інститутів в межах ІМ, між соціальними сферами і в кожній з них не відноситься до комплементарного аналізу.

З концепції О. Безсонової витікає дещо відмінний підхід до проблеми інституціональної гетерогенізації. Виділяється глобальна цивілізаційна матриця. Її центральним елементом визнається інституціональний архетип – «комплекс універсальних способів координації колективної діяльності, «очищених» від специфіки історичного часу та національних особливостей народів» [9, с. 111-112]. Вже на цьому рівні, через його дуальну природу, закладається потенціал гетерогенізації інституціональних систем. Інституціональний архетип складається з двох типів координації – ринку та роздатку. Відносини між ними будуються за принципом «домінантність – компенсаторність». Інститути, що протилежні домінуючим, виконують допоміжну, компенсаторну роль. Своє конкретне втілення цивілізаційна матриця знаходить в уособлених та самодостатніх локальних цивілізаційних матрицях ринкового або роздаткового типу. На цьому рівні інституціональний архетип втілюється в інституціональному ядрі, що включає базові інститути (в залежності від типу матриці) обміну (продаж/здача, купівля/роздача), власності (приватна/суспільно-службова), сигналізації (прибутки/скарги), формаційного елементу (приватна/службова праця) та компенсаторного інституту (інститут державного регулювання та соціального забезпечення/інститут ринкової торгівлі та приватного підприємництва) [9, с. 114]. Таким чином, в цій концепції фактично гетерогенність інституціональних систем ринкового та роздаткового типу реалізується не напряму (через альтернативно-комплементарні базові інститути, як це передбачається в концепції С. Кирдіної), а за рахунок дії специфічних компенсаторних інститутів (ринкової торгівлі та приватного підприємництва, або державного регулювання та соціального забезпечення). Ми маємо справу з відмінним від запропонованого С. Кирдіною підходом до визначення механізму інституціональної гетерогенізації.

Важливою складовою, що поєднує обидві концепції та вигідно відрізняє їх від досліджень процесів гетерогенізації, що проводяться західними економістами, є акцент на обґрунтування витоку формування відмінних інституціональних матриць, цілісне системне охоплення всіх сфер процесу суспільного відтворення, акцент на їх взаємозв'язок і взаємозумовленість. В концепції С. Кирдіної історичне розходження альтернативних типів ІМ пов'язується з довготривалим впливом на розвиток інституціональної структури матеріально-технологічних якостей середовища господарювання, і в першу чергу, його соціальних властивостей (комунальність/некомунальність). Відрізняються

взаємозумовлені але відмінні за соціальними функціями сфери ідеології, політики й економіки. В концепції О. Безсонової інституціональний архетип виявляється пов'язаним з біосферою (природно-кліматичне середовище), ноосферою (національно-демографічне середовище), техносферою (матеріально-технологічне середовище), етносферою (культурно-релігійне середовище). Акцент на цивілізаційних підставах формування інституціональних систем дозволяє виявити об'єктивні чинники їх диференціації, передумови і перспективи гетерогенізації.

Інтерес до проблем гетерогенізації інституціональних систем з боку представників КРВК зумовлений тим, що початково було виділено лише дві альтернативні моделі капіталізму - ліберальну та координовану ринкові економіки. Однак майже одразу дослідники звертають увагу на суттєву відмінність інституціонального устрою країн Південної Європи, Японії, нових індустріальних країн Далекого Сходу. В решті решт постає проблема визначення про що йде мова – різновиди вказаних моделей, які формуються через інституціональну гетерогенізацію, запозичення елементів протилежної інституціональної моделі, або окремі, початково не виділені в КРВК специфічні моделі капіталізму. На користь першого працює як досить таки вдалий вибір дихотомії ключових ознак, за якими визначається відмінність моделей (ринкова або керована координація діяльності економічних суб'єктів), так і універсалізм, глобальне розповсюдження більшості інституціональних форм, що застосовуються в межах основних інституціональних блоків (виробничі відносини, корпоративне управління, фінансові системи, моделі виробництва, інноваційні системи, навчання та підготовка персоналу, держава загального добробуту). Одночасно виникають і складності, пов'язані з тим, що більшість дослідників обмежується порівняльним аналізом лише окремих інституціональних блоків, беруть за основу співставлення кількісні дані про інституціональне середовище окремих країн що подають міжнародні організації, перевага яких полягає в наявності єдиної методики збору. Саме там є дослідження Х. Міджіями і частково А. Корелакіса. Виникають проблеми з визначенням і відбором якісних співставних характеристик інституціонального середовища, які можуть бути використані в процесі порівняльного аналізу. Вдалим прикладом останнього може слугувати робота Дж. Кемпбела.

Вчений звертається до дослідження процесу гетерогенізації інституціональної моделі Данії. В центрі уваги виробничі відносини та процеси на ринку праці. Лібералізація перших за рахунок запозичення інститутів, характерних ринкової моделі (РК) вдало компенсується активною політикою держави на ринку праці, характерною для моделі керованої ринкової координації (СДК, Центральна та Північна Європа) [1]. Дж. Кемпбел акцентує увагу саме на компенсаційній ролі інститутів, впроваджуваних державою на ринку праці (допомога з безробіття, система перенавчання робочої сили) з метою подолання потенційної інституціональної напруги, що могла б виникнути в результаті запозичення інститутів, які відносяться до протилежної інституціональної моделі. Кризові явища в країнах Південної Європи продемонстрували обмеженість такого типу гетерогенізації. Адже і для Іспанії і для Італії і для Греції також було характерним перекидання з бізнесу на державу фінансової відповідальності за наслідки скорочення гарантій зайнятості через запозичення елементів виробничих відносин, характерних для країн РК [2-4].

Дослідження А. Корелакіса звертає увагу на аспект гетерогенізації, пов'язаний з можливістю запозичення інститутів, властивих різним інституціональним моделям не лише в межах єдиного інституціонального блоку, а й гетерогенізації відносин між блоками. Вчений ставить питання про необхідність визначення напрямку руху інституціональної системи країн Південної Європи (конвергенція/дивергенція). Домінування, в цілому, моделі виробничих відносин, характерної для країн СДК поєднується зі зростанням переважної ролі в інституціональних блоках корпоративного управління і фінансування інститутів, властивих моделі РК. За умов відсутності компенсаційних інститутів гетерогенізація виявляється альтернативою комплементарності, породжує інституціональну напругу, кінцевим підсумком якої і стала бюджетна криза в країнах Півдня ЄС [3, р.76]. Ще один варіант гетерогенізації демонструє в своєму дослідженні Х. Міяджима. Він виявляється пов'язаним з формуванням в японській економіці, на додаток до традиційної моделі J-фірми, заснованої на довготривалих виробничих відносинах, перевазі внутрішніх джерел фінансування, інсайдерській системі управління, одразу двох альтернативних моделей (Типи 1 та 2), які у відмінних комбінаціях інтегрують інститути виробничих відносин, корпоративного управління і фінансування, характерних для країн РК [5]. Внутрішньо- і міжблокова гетерогенізація доповнюється гетерогенізацією, що породжується одночасним існуванням в економіці економічних суб'єктів, інституціональний устрій яких побудовано на принципах, характерних для різних моделей капіталізму і гетерогенізацією самих економічних суб'єктів. В кінцевому підсумку представники КРВК сходяться на думці про існування окремої Середземноморської моделі капіталізму. Більше того, вже в межах моделі капіталізму

му Південно-Східної Азії виділяються чотири її різновиди (спільно керована, керована державою, мережева, персоналізована). Виникає питання про те, що власне є підставою виділення окремих моделей? Акцент на емпіричних методах дослідження призводить до втрати орієнтиру, який дозволив би систематизувати варіанти інституціональної взаємодії суб'єктів господарювання в процесі суспільної відтворювальної діяльності, відокремлення інституціональної гетерогенізації як процесу конвергенції відмінних моделей капіталізму від дивергенції, що призводить до формування нових моделей.

Запропонована автором концепція інституціональної комплементарності СЕС суттєво доповнює уявлення про сутність та механізм формування гомогенних і гетерогенних інституціональних систем [10]. Під комплементарністю розуміється така структурно-функціональна взаємодія інституціональних складових, за якої вони, лишаючись відносно самостійними, виявляються взаємозалежними та доповнюють один одного в процесі відтворення економічної системи як єдиного соціального організму. Структурна комплементарність відбиває взаємозв'язок інституціональних форм і базується на взаємодоповнюваності та подібності інститутів за соціальними орієнтаціями ціннісної системи, що забезпечує усталеність, цілісність та якісну незмінність системи. Її складовою є модель інституціональної архітекtonіки СЕС (таблиця).

Таблиця

Ієрархія підстав інституціональної архітекtonіки СЕС

Рівень	Елемент інституціональної архітекtonіки
Нано	Індивідуальні потреби, знання, вміння, навички; стилі мислення; цінності; світогляд; інтереси; організаційні рутини; колективні конвенції; інституціональні форми (закон, правила, звичай, фірма, команда...) і функції (цілі, задачі, ролі)
Мікро	Інституції (формальні і неформальні норми соціальної взаємодії), інституціональні органи (комплекси норм - управління, постачання, збут ...), інститути (форми координації та управління трансакційними витратами: община, домогосподарство, місцеві співтовариства, держава, ринок, мережеві структури, кооперація, міжорганізаційний контракт, ієрархія)
Мезо	Інституціональні блоки в межах соціальних сфер (в економіці: виробничі відносини, корпоративне управління, фінансові системи, моделі виробництва, інноваційні системи, навчання та підготовка персоналу, держава загального добробуту), соціальні системи виробництва, режими накопичення і способи розвитку, галузеві та регіональні інституціональні системи
Макро	Базові інститути (в економіці: приватна/суспільна власність, наймана/службова праця, обмін/редистрибуція, приватні/державні гроші, координація/конкуренція, прибуток/пропорційність) соціальних сфер (ідеологія, політика, право, економіка), соціально-економічні системи
Мега	Соціально-економічні моделі (ринковий, соціал-демократичний, публічний, мезокорпоративний, постперехідний капіталізм), інтеграційні союзи (ЄС, СНД...), глобальне господарство

На нанорівні групуються елементи, які не будучи інститутами становлять передумови їх формування. Переважна орієнтація цінностей на індивідуалізм корпоративізм, солідаризм або колективізм зумовлює специфіку інституціональних форм послідовно від інституцій, організаційних форм координації та управління трансакційними витратами до інституціональних блоків, галузевих, регіональних інституціональних систем, соціальних систем виробництва, режимів накопичення і способів розвитку, СЕС, соціально-економічних моделей, інтеграційних союзів. Основою гомогенності інституціональних систем у цьому випадку стає належність інституціональних компонентів до числа базових єдиної ІМ, що ґрунтується на їх комплементарності засадничим принципам соціальної орієнтації домінуючих суспільних цінностей. Підставою включення гетерогенних інститутів є функціональна неповнота або неефективність інституціональної системи, наявність функціональних лакун. Функціональна комплементарність характеризує процесуальну єдність системи в ході відтворення її існування, спирається на принципи зв'язності, послідовності та цілісності й забезпечує гнучкість реагування на зовнішні впливи. Гетерогенні інститути – це інститути іншої ІМ, що функціонально доповнюють базові інститути. У випадках, коли їх включення одночасно з позитивними ефектами породжує інституціональну напругу інструментом її подолання виступають компенсаційні

інститути, покликані зменшити або анулювати дисфункціональні наслідки їх дії. Прикладом компенсаційних інститутів, що діють в моделі ринкової економіки у сфері соціального захисту є недержавні добровільні громадські об'єднання, фонди, покликані займатися соціальною опікою в моделях РК.

Висновки. Вперше представлено можливості використання для пояснення сутності та механізму дії процесів інституціональної гетерогенізації запропонованої автором концепції інституціональної комплементарності. Під гетерогенізацією розуміється інтеграція в інституціональну систему інституціональних форм, що ґрунтуються на відмінних засадах соціальної орієнтації ціннісних систем, але за певних обставин здатні функціонально доповнювати дію основних, базових інститутів. Вперше розкрито сильні сторони і обмеження використання для дослідження процесів інституціональної гетерогенізації концепцій інституціональних матриць та різноманіття варіантів капіталізму. Результати дослідження дозволяють підвищити ефективність процесу інституціональних трансформацій через вдосконалення розуміння інституціонального контексту і об'єктивних підстав взаємодії запозичуваних інститутів. Вони є вихідною основою подальшого поглибленого дослідження особливостей взаємодії в процесі економічних трансформацій інституціональних елементів на рівні блоків, соціальних систем виробництва, режимів накопичення і розвитку, регіональних інституціональних систем, соціально-економічної системи України в цілому і можуть бути використані і процесі розробки відповідних програм розвитку.

Література:

1. Campbell J. (2010) *The Varieties of Capitalism and Hybrid Success: Denmark in the Global Economy* / John L. Campbell // *Comparative Political Studies*. - March. - № 40. - P. 307-332.
2. Molina O. (2007) *The Political Economy of Adjustment in Mixed Market Economies: A Study of Spain and Italy* / O. Molina, M. Rhodes // *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy* / Hancke, et al. (eds.). - Oxford: University Press. - P. 223-252.
3. Cornelakis A. (2009) *Dual convergence or Hybridisation? Institutional change in Italy and Greece from Varieties of capitalism perspective* / A. Cornelakis // *CEU Political Science Journal*. - Vol. 6. - 1. - P. 47 – 82.
4. Royo S. (2007) *Varieties of Capitalism in Spain: Business and the Politics of Coordination* / S. Royo // *European Journal of Industrial Relations*. - № 13. - P. 47-65.
5. Miyajima H. (2012) *Institutional Change and its Economic Consequence in Japan: The bright and dark sides of hybridization* / H. Miyajima // *RIETI Discussion Paper Series 12-E-049*. - 42 p.
6. Суслов Н. Гетерогенность социальных систем: что мы знаем? / Н. Суслов // *Институциональные трансформации экономики: условия инновационного развития* / Отв. ред. Г.П. Литвинцева. - Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2013. - С. 143-152.
7. Липов В. Комплементарность и гетерогенность институциональных систем: культурные и отнологические предпосылки воспроизводства и изменения институтов / В. Липов // *Научн. труды ДонНТУ. Сер : Экономическая*. - Вып. - 43-1. - Донецк : ДонНТУ, 2013. - С. 28-37.
8. С. Кирдина *Институциональные матрицы и развитие России*. - Новосибирск: ИЭИОПП СО РАН, 2001. - 308 с.
9. Бессонова О. *Раздаточная экономика России: Эволюция через трансформации*. - М.: РОССПЭН, 2006. - 144 с.
10. Липов В. *Институциональная комплементарность как фактор формирования социально-экономических систем* / В. Липов // *JOURNAL OF INSTITUTIONAL STUDIES* – Том 4, № 1. – 2012. – С. 25 – 42.